

<https://doi.org/10.59546/18290744-2024.1-3-20>

ՀԵՐԲԵՐՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԵՊՀ սահմանադրական իրավունքի ամբիոնի հայցորդ

<https://orcid.org/0000-0003-4878-1080>

HERBERT HARUTYUNYAN

PhD Student at the Chair of Constitutional Law of Yerevan State University

ГЕРБЕРТ АРУТЮНЯН

Соискатель кафедры конституционного права ЕГУ

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԼԽԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏՔՍՏՈՒՄ

BASIC ISSUES OF CONSTITUTIONAL RESPONSIBILITY OF THE HEAD OF STATE IN THE CONTEXT OF CONSTITUTIONAL REFORMS

ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ КОНСТИТУЦИОННОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ГЛАВЫ ГОСУДАРСТВА В КОНТЕКСТЕ КОНСТИТУЦИОННЫХ РЕФОРМ

Ներածություն

Կիսանախագահական կառավարման ձևից խորհրդարանականի անցնելու անհրաժեշտությունը «Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգ»-ում հիմնավորվում է կիսանախագահական կառավարման համակարգի պայմաններում իշխանությունների բաժանման և հավասարակշռման ոլոր-տում առկա հիմնախնդիրներով¹:

Առանձնացվող խնդիրների մեծամասնությունն ուղղակի կամ միջնորդավորված ձևով առնչվում է հատկապես նախագահի իրավական կարգավիճակին: Հայեցակարգում մասնավորապես նշվում է, որ ՀՀ նախագահի և Ազգային ժողովի ոչ միաժամանակյա ընտրությունների պարագայում առաջնային մանդատ ունեցող երկու ինստիտուտները հայտնվում են հանրային վստահության տարբեր մակարդակներում, և խորհրդարանում ՀՀ նախագահին հարող մեծամասնության բացակայության պայմաններում և իրավամտաձողության ներկա դրսևորումների համատեքստում էապես մեծանում է քաղաքական ճգնաժամի ու առճակատման վտանգը:

¹ ՏԵՍ Վ. Սրբեփանյան, Նախագահի իրավական կարգավիճակը ՀՀ խորհրդարանական կառավարման համակարգում, Բանբեր, 2017, էջ 17:

Հիմնական հետազոտություն

Խորհրդարանական կառավարման համակարգում Հայաստանի Հանրապետության նախագահի սահմանադրական կարգավիճակին առնչվող հիմնախնդիրների քննարկումը տեսական և գործնական առումով խիստ արդիական է: Հանրապետության նախագահի գործառույթների և լիազորությունների միջև ապահովված չէ անհրաժեշտ համամասնականությունը, առկա չէ Հանրապետության նախագահ-Ազգային ժողով, Հանրապետության նախագահ-կառավարություն փոխհարաբերություններում սահմանադրական լիազորությունների հարցով առաջացած վեճերի լուծման հստակ սահմանադրաիրավան կառուցակարգ:

Հանրապետության նախագահի կարգավիճակը և գործառույթները տեսականորեն պետք է ամրագրված լինեին փոփոխված Սահմանադրության՝ «Հանրապետության նախագահի կարգավիճակը և գործառույթները» վերտառությամբ 123 հոդվածում: Սակայն այդ հոդվածում Հանրապետության նախագահի կարգավիճակի վերաբերյալ ամրագրված է միայն մեկ դրույթ, որով նախագահին վերապահված է միայն մեկ գործառույթ: Սահմանադրության 123 հոդվածի 1-ին մասում ամրագրված է, որ «Հանրապետության նախագահը պետության գլուխն է»:

Իրավաբանական գրականության մեջ «կարգավիճակ» եզրույթը բնորոշվում է որպես մարմնի, կազմակերպության, պաշտոնատար անձի, անհատի նորմատիվ իրավական ակտերով սահմանված վիճակ: Կարգավիճակի միջուկն են կազմում տվյալ սուբյեկտի իրավունքները և պարտականությունները (լիազորությունները), ինչպես նաև իրավաբանական պատասխանատվությունը²: Հանրապետության նախագահի կարգավիճակի բնորոշման համար անհրաժեշտ է բացահայտել նախագահի գործառույթները և այդ գործառույթների իրագործման նպատակով նրան վերապահված լիազորությունների համակարգը: Սահմանադրության 123 հոդվածի 2-րդ մասով ամրագրված է Հանրապետության նախագահի միայն մեկ գործառույթ՝ «նախագահը հետևում է Սահմանադրության պահպանմանը»: Սահմանադրության 139 հոդվածի 2-րդ մասում հիշատակվող իրավադրույթներով ամրագրված են նախագահի լիազորությունների իրացման տարբեր ընթացակարգեր: Լիազորությունների մի մասը Հանրապետության նախագահը իրացնում է վարչապետի, կառավարության, Ազգային ժողովի կամ Բարձրագույն դատական խորհրդի առաջարկությամբ: Թերևս ենթադրվում է, որ այս դեպքերում համապատասխան մարմիններն իրենց առաջարկությունները ներկայացնում են նախագահի ակտի (ավելի ճիշտ՝ ակտի նախագծի) ձևով³: Մինչդեռ Սահմանադրության 134 («Քաղաքացիության վերաբերյալ հարցերի լուծումը»), 135 («Ներում շնորհելը») և 136 («Պարգևատրումը և պատվավոր կոչումների շնորհումը») հոդվածներով նախատեսված լիազորությունները նախագահը իրացնում է «օրենքով սահմանված դեպքում և կարգով: Հայաստանի Հանրապետությունում 2015 թ. սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում ամբողջությամբ փոփոխության է ենթարկվել նախագահի ընտրության կարգը: Պետական կառավարման ձևի փոփոխությամբ պայմանավորված՝ Նախագահը իր մանդատն անմիջականորեն չի ստանում ժողովրդից:

2015 թ. փոփոխված Սահմանադրությամբ հանրապետության նախագահին վերապահված լիազորությունների ծավալը, նվազել է պայմանավորված երկրի կառավարման ձևով: Հանրապետության նախագահի իրավական կարգավիճակի հիմունքների և լիազորություն-

² Տե՛ս, օրինակ, «Конституционное право: Энцикл.словарь» (Отв. ред. и рук. авт. кол. Авакьян С. А.), М., 2001, էջ 559, *Варлен М. В.*, Статус парламентария: теоретические проблемы, М., 2011, էջ 28-37:

³ Տե՛ս Վ. *Սրբեփանյան*, Նախագահի իրավական կարգավիճակը ՀՀ խորհրդարանական կառավարման համակարգում, Բանբեր 2017 էջ 21:

ների համակարգի վերլուծության արդյունքում առաջ է գալիս այն եզրահանգումը, որ նախագահի լիազորություններն էականորեն սահմանափակված են: Ավելին, Սահմանադրությամբ ամրագրված են նույնիսկ այդ սահմանափակ լիազորությունների իրականացման այնպիսի ընթացակարգեր, որոնք նախագահին փաստորեն զրկում են սահմանված լիազորություններն ինքնուրույն իրականացնելու հնարավորությունից: Ուստի կարելի է համաձայնվել Վենետիկի հանձնաժողովի այն եզրահանգման հետ, որ նախագահն ունի շատ սահմանափակ ինքնավար լիազորություններ և, մասնավորապես, օրենսդրական գործընթացում նախագահի դերակատարությունը զուտ ձևական բնույթ է կրում⁴: Գտնում ենք, որ նախագահին պետք է պատասխանատվության ենթարկել ոչ միայն Սահմանադրության կոպիտ խախտման, այլև այլ նորմատիվ իրավական ակտերի դիտավորյալ խախտման համար: Կարծում ենք, որ Սահմանադրական թերի կարգավորումները հնարավորություն չեն ընձեռում արարքի ամբողջական իրավական որակումը տալու և հետևաբար սահմանափակված ենք Նախագահին իրավական պատասխանատվության ենթարկելու հարցում: Առաջարկում ենք ապագայում սպասվող սահմանադրական բարեփոխումների նախագծում տեղ գտնի այն ամրագրումը, որով Հանրապետության նախագահը կարող է պաշտոնանկ արվել և պատասխանատվության ենթարկվել հանցագործության, Սահմանադրության կոպիտ խախտման կամ օրենքի դիտավորյալ խախտման համար: Նման խնդիր առկա է ոչ միայն ՀՀ, այնպես էլ շատ այլ երկրների մայր օրենքներում: Մեկ նկատառում ևս ունենք: Երբ Ազգային ժողովը Նախագահի պաշտոնանկության հարցով դիմում է սահմանադրական դատարան, ապա վերջինիս լիազորությունները պետք է ժամանակավորապես կասեցվեն. հաշվի առնելով անմեղության կանխավարկածը՝ իրական սպառնալիք գոյություն ունի վերջինիս կողմից ենթադրյալ հանցանքի կամ սահմանադրության խախտման առնչությամբ: Եթե նախագահը պետական դավաճանություն է կատարել և այդ փաստը հիմնավորվելու է սահմանադրական դատարանի որոշմամբ, ապա նման արարքը հնարավոր է տեղի ունենա նաև հենց պաշտոնանկության հարցի քննարկման ընթացքում: Առաջարկում ենք օրենքով անդրադառնալ այս հարցին ևս՝ նախատեսելով նաև նախագահին ժամանակավորապես փոխարինի Ազգային ժողովի նախագահը, ինչպես նախատեսված է գործող Սահմանադրությամբ նախագահի մահվան, հրաժարական կամ առողջական վիճակով պայմանավորված իր հետագա պաշտոնավարման անհնարինության դեպքերում: Ավելին, նախագահի համար որպես իրավական երաշխիք պետք է սահմանել, որ նախագահի լիազորությունները կասեցվում են ոչ թե իմպերատիվ կերպով, այլ Սահմանադրական դատարանի կողմից՝ այդ հարցի քննարկման վերջնարդյունքում: Անհրաժեշտ է նաև օրենսդրորեն ամրագրել, որ նախագահի լիազորությունները դադարեցնելու նախաձեռնությունից հետո, երբ խոսքը վերաբերում է քրեաիրավական արարքների ենթադրյալ կատարմանը, պետք է ստեղծվի Ազգային ժողովի ժամանակավոր քննիչ հանձնաժողով: Միջազգային փորձը վկայում է, որ կան երկրներ, որտեղ ստեղծվում են ժամանակավոր հանձնաժողովներ (Իսրայել, Ուկրաինա), ընդհուպ մինչև սահմանադրական մակարդակում (օրինակ՝ Իսրայել, Ռուսաստան, Ուկրաինա⁵), երկրներ, որտեղ այդ հանձնաժողովներն ունեն մշտական հատուկ հանձնաժողովի կարգավիճակ (Լեհաստան): Կարծում ենք, որ նախագահին պաշտոնանկ անելու հարցի հետ կապված Ազգային ժողովում ժամանակավոր հանձնաժողովի ստեղծումը մեր պետությունում անհրաժեշտություն է, քանի որ այդ հանձնաժողովը կապահովի բազմակողմանի, օբյեկտիվ և արժանահավատ քննություն: Հանձնաժողով-

⁴ Տե՛ս [http://venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI\(2015\)015rev-arm](http://venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-PI(2015)015rev-arm)

⁵ Տե՛ս Конституция Украины (Ведомости Верховной Рады Украины, 1996, N30, ст.141) <http://portal.rada.gov.ua/uploads/documents/27396.pdf>:

վր պետք է կազմված լինի պատգամավորական խմբակցությունների ներկայացուցիչներից և իրավաբաններից: Հանձնաժողովի որոշումը կարող է ունենալ պարտադիր (իմպերատիվ) կամ խորհրդատվական նշանակություն: Քաղաքական գործոններով պայմանավորված այլ-կայություններից զերծ մնալու համար առաջարկում ենք նաև Ազգային ժողովում նախագահին պաշտոնանկ անելու համար սահմանադրական դատարան դիմելու հարցի քննարկմանը ներգրավել անկախ փորձագետ-մասնագետներ, ովքեր կներկայացնեն մասնագիտական եզրակացություններ: Նախագահի պաշտոնանկության հարցում պետք է մասնակցություն ունենան և՛ Սահմանադրական դատարանը և՛ Վճռաբեկ դատարանը: Սահմանադրական դատարանում քննության առարկա պետք է դարձնել նախագահին պաշտոնանկ անելու գործընթացի սահմանադրականությունը, օրինականությունը, նաև պետք է տա Սահմանադրության կոպիտ խախտման փաստի իրավական գնահատականը: Երբ նախագահին մեղսագրվում է քրեաիրավական արարք, ապա հանցակազմի առկայության կամ բացակայության հարցի իրավական գնահատականը պետք է տա Վճռաբեկ դատարանը: Կարճ ասած, սահմանադրական դատարանը լուծելու է իրավունքի հարցը, իսկ Վճռաբեկ դատարանը՝ փաստի հարցը: Այսպիսի համակարգ գործում է Վրաստանում⁶, Ուկրաինայում⁷:

Եզրակացություն

2015 թ. խմբագրությամբ Սահմանադրության 141-րդ հոդվածի և 168-րդ հոդվածի 7-րդ կետի վերլուծությունը փաստում է, որ նախ Ազգային ժողովն է դիմում Սահմանադրական դատարան եզրակացություն ստանալու համար, այնուհետև, եզրակացության հիման վրա որոշում կայացնում պաշտոնանկ անել նախագահին: Ստացվում է, որ նախագահին պաշտոնանկ անելու որոշում կայացնող մարմինը ՀՀ Ազգային ժողովն է՝ հիմնված Սահմանադրական դատարանի որոշման վրա: Հարց է առաջանում, թե Ազգային ժողովը կարող է նախագահին պաշտոնանկ չանել, երբ Սահմանադրական դատարանը եզրակացությամբ փաստում է պետական դավաճանության, այլ ծանր հանցագործության կամ Սահմանադրության կոպիտ խախտման փաստը: Կարող է առաջանալ այնպիսի իրավական ճգնաժամ, երբ Ազգային ժողովը Սահմանադրական դատարանի այդպիսի եզրակացությամբ հանդերձ, նախագահին պաշտոնանկ անելու որոշում չկայացնի՝ դրանով իսկ նպաստելով նախագահի պատասխանատվության չենթարկվելուն: Այսպիսի խնդրի լուծման տեսլականը այն է, որ Ազգային ժողովը պետք է դիմի Սահմանադրական դատարան, իսկ Սահմանադրական դատարանը կայացնի որոշում նախագահին պաշտոնանկ անելու կամ չանելու վերաբերյալ: Առաջանում է մեկ հարց ևս. արդյոք Ազգային ժողովի որոշումը վերջնական է և բողոքարկման ենթակա չէ: Նախագահը կարող է չհամաձայնվել այդ որոշման հետ և իրացնել իր պաշտպանական իրավունքը ու բողոքարկել տվյալ որոշումը: Օրենսդրությունը պետք է նախագահին հնարավորություն ընձեռի բողոքարկելու Ազգային ժողովի որոշումը: Պետք է օրենսդրորեն սահմանել, որ պատասխանատվության ենթարկված նախագահին արգելվի զբաղեցնել երկրի նախագահի կամ այլ հանրային պաշտոններ: Պատասխանատվության ենթարկված նախագահը օրենքի ուժով պետք է զրկվի պաշտոնաթող նախագահի համար օրենքով նախատեսված երաշխիքներից և արտոնություններից: Նմանատիպ կարգավորումներ են առկա Լեհաստանում⁸, Սլովակիայում⁹: Պորտուգալիայի Սահմանադրության 130-րդ հոդվածով նախագահը զրկվում է

⁶ Տե՛ս Конституция Грузии.
⁷ Տե՛ս Конституция Украины.
⁸ Տե՛ս Конституция Польши.
⁹ Տե՛ս Конституция Словакии.

պաշտոնից և վերընտրվելու հնարավորությունից¹⁰:

Հավելենք նաև, նախագահին քրեական պատասխանատվության ենթարկելու իրավական ընթացակարգ օրենսդրությամբ հստակ նախատեսված չէ: Այս առումով առաջարկում ենք Ազգային ժողովի կողմից նախագահին պաշտոնանկ անելու դեպքում, երբ դրա հիմքը սահմանադրությամբ նախատեսված հանցագործություններ կատարած լինելն է, Ազգային ժողովի որոշումն ուղարկվի համապատասխան դատարան՝ իրավա-կան գնահատականի արժանանալու համար:

Ամփոփագիր: Աշխատանքը նվիրված է Հայաստանի Հանրապետության նախագահի լիազորություններին և սահմանադրական պատասխանատվության հիմնախնդիրներին 2015 թվականի սահմանադրական փոփոխությունների համատեքստում: Պատմական ու համեմատադրական վերլուծությամբ ներկայացվում է նախագահի սահմանադրական ինստիտուտի էվոլյուցիան Հայաստանի Հանրապետությունում, ուսումնասիրվում են նախագահի թեկնածուին ներկայացվող պահանջները, պետության գլխի լիազորություններն ու դրանց իրականացման կառուցակարգերը՝ ըստ 1995 թ. ընդունված Սահմանադրության, ապա 2005 և 2015 թթ. սահմանադրական փոփոխությունների: Ուսումնասիրման առարկա են կազմում նաև ՀՀ և այլ պետությունների նախագահների պոզիտիվ ու նեգատիվ սահմանադրական պատասխանատվության խնդիրները, նախագահի պաշտոնանկության հիմքերն ու կարգը: Նշվում է, որ ՀՀ նախագահի համար առաջնային խնդիր է Սահմանադրության պահպանմանը հետևելը, քանի որ այդ պարտականությունը բխում է պետության գլխի սահմանադրական կարգավիճակից: Պետության գլուխը բարձրագույն պաշտոնատար անձ է, որն իրականացնում է պետության բարձրագույն ներկայացուցչությունն ինչպես ներպետական, այնպես էլ՝ միջազգային հարաբերություններում. ապահովում է պետական ինստիտուտների շարունակականությունը, հանդիսանում է սահմանադրական կարգի, պետության ամբողջականության և անկախության երաշխավորը: Միջազգային սահմանադրական պրակտիկայի վերլուծությունը վկայում է, որ պետության գլուխը կարող է տարբեր տեղ գրավել պետական իշխանության համակարգում: Մի շարք երկրներում պետության գլխի ինստիտուտը պետական իշխանության որևէ թևի մեջ նախատեսված չէ, կամ նախատեսված է օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների մեջ միաժամանակ, կամ միայն գործադիր իշխանության մեջ: Հայաստանի Հանրապետությունում պետության գլխի ինստիտուտը գտնվում է զարգացման մեջ՝ պայմանավորված երկրում սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում ձևավորված կառավարման ձևի փոփոխություններով:

Annotation. The work is dedicated to the powers of the President of the Republic of Armenia and issues of constitutional responsibility in the context of the 2015 constitutional amendments. Historical and comparative legal analysis presents the evolution of the constitutional institution of the president in the Republic of Armenia, examines the demands presented to the presidential candidate, the powers of the head of the state and the structures of their implementation according to the Constitution adopted in 1995, then the constitutional amendments of 2005 and 2015. The issues of positive and negative constitutional responsibility of the presidents of RA and other states, the grounds and procedure for the dismissal of the president are also a subject of study. It is noted that it is a primary task for the President of the Republic of Armenia to observe the observance of the Constitution, as this duty derives from the constitutional position of the head of the state. The head of state is the highest official who carries out the highest representation of the state both in domestic and international relations. ensures the continuity of state institutions, acts as the guarantor of the constitutional order, integrity and independence of the state. The analysis of the international constitutional practice proves that the head of the state can occupy a different place in the system of state power. In a number of countries, the institution of the head of state is not provided in any branch of the state power, or it is provided in the legislative and executive powers at the same time, or only in the executive power. In the Republic of Armenia, the institution of the head of the state is under development due to changes in the form of government formed as a result of constitutional changes in the country.

¹⁰ Стѹ Конституция Португалии.

Аннотация: Работа посвящена изучению полномочий Президента Республики Армения и вопросов конституционной ответственности в контексте конституционных изменений 2015 г. Проведенный историко-сравнительно-правовой анализ показывает эволюцию конституционного института президента в Республике Армения, исследует требования, предъявляемые к кандидату в президенты, полномочия главы государства и структуры их реализации согласно принятой в 1995 г., затем конституционные поправки 2005 г. и 2015 г. Предметом исследования также являются вопросы позитивной и негативной конституционной ответственности президентов РА и других государств, основания и порядок отстранения президента от должности. Отмечается, что соблюдение Конституции является первоочередной задачей Президента Республики Армения, поскольку эта обязанность вытекает из конституционной позиции главы государства. Глава государства – высшее должностное лицо, осуществляющее высшее представительство государства как во внутренних, так и в международных отношениях, обеспечивает преемственность государственных институтов, выступает гарантом конституционного строя, целостности и независимости государства. Анализ международной конституционной практики доказывает, что глава государства может занимать различное место в системе государственной власти. В ряде стран институт главы государства не предусмотрен ни в одной ветви государственной власти, или же предусмотрен в законодательной и исполнительной власти одновременно либо только в исполнительной власти. В Республике Армения институт главы государства находится на стадии развития в связи с изменением формы правления, сложившейся в результате конституционных изменений в стране.

Բանալի բառեր - կառավարման ձև, իրավական կարգավիճակ, կիսանախագահական կառավարման համակարգ, նախագահի պաշտոնանկություն, սահմանադրական դատարանի որոշում, վերընտրվելու հնարավորություն, բարձրաստիճան ներկայացուցիչ:

Keywords: management form, legal status, semi-presidential system of government, impeachment of the president, decision of the constitutional court, opportunity for reelection, senior representative.

Ключевые слова: форма управления, легальное положение, полупрезидентская система правления, импичмент президента, решение конституционного суда, возможность переизбрания, старший представитель.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Տեսական աղբյուրներ

1. **Դանիելյան Գ., Այվազյան Վ., Մանասյան Ա.**, Սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգի դրույթները և դրանց իրացման հիմնական ուղղությունները Հայաստանի Հանրապետությունում./գիտազործնական հետազոտություն/Երևան, 2015, 240 էջ:

2. **Ստեփանյան Վ.**, Անցումային ժամանակաշրջանի սահմանադրական զարգացման առանձնահատկությունները ՀՀ-ում // Օրենք և իրականություն, 2003, **Ստեփանյան Վ.**, Կառավարման խորհրդային ձևից դեպի կիսանախագահական հանրապետություն // Օրենք և իրականություն, 2003, N 19-20, էջ 1-3: 15: **Ստեփանյան Վ.**, Հանրապետական կառավարման ժամանակակից ձևերի համեմատական վերլուծություն // Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2013, էջ 27-33: Պետություն և իրավունք, 2012, N 1-2 (55-56), էջ 59-64:

3. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնարանություններ, ընդ. խմբ. **Հարությունյան Գ., Վաղարշյան Ա.**, Երևան, 2010, 1086 էջ:

4. **Ներսեսյանց Վ. Ս.**, Իրավունքի և պետության տեսություն, Երևան, 2001:

5. **Պողոսյան Վ.**, Կառավարման կիսանախագահական ձևի առանձնահատկությունները Հայաստանում. ընտրված նյութերի ժողովածու, ԵԱՀԿ, 2004, էջ 41-54:

6. **Պողոսյան Վ., Թովմասյան Հ.**, Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության փոփոխությունների նախագիծը. համառոտ պարզաբանումներ, Երևան, 2005, 121 էջ:

7. **Ստեփանյան Վ.**, Կառավարման խորհրդային ձևից դեպի կիսանախագահական հանրապետություն // Օրենք և իրականություն, 2003, N 19-20, էջ 1-3:
8. **Арутюнян Г. Г., Баглай М. В.**, Конституционное право: Энциклопедический словарь. М., 2006, 544 էջ:
9. **Баглай М.В.**, Конституционное право Российской Федерации, М., 2007, 784 էջ:
10. **Ж. Джангирян.** Разделение властей в Республике Армения: конституционная модель и практика. М., 2003,- 240 էջ:
11. **Сахаров Н. А.**, Институт президентства в современном мире, М., 1994, 324 էջ:
12. A New Political System Model // European Journal of Political Research. Vol. 8, issue 2, 1980, էջ 165-187:

Իրավական ակտեր

13. ՀՀ Սահմանադրություն, Երևան, 1995:
14. ՀՀ Սահմանադրություն (2005 թվականի փոփոխություններով), Երևան, 2005:
15. ՀՀ Սահմանադրություն (2015 թվականի փոփոխություններով), Երևան, 2015:
16. ՀՀ օրենք «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի մասին» // ՀՀԳԽՏ, 1991/15:
17. «Ժողովրդավարություն՝ իրավունքի միջոցով» եվրոպական հանձնաժողովի (Վենետիկի հանձնաժողով) նախնական կարծիք «Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրության փոփոխությունների նախագծի 1-7-րդ և 10-րդ գլուխների վերաբերյալ»:
[http://venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDLPI\(2015\)015rev-arm](http://venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDLPI(2015)015rev-arm)

Հարությունյան Հ. - ԵՊՀ սահմանադրական իրավունքի ամբիոնի հայցորդ, էլիասցե՝ herbert.harutyunyan@ysu.am:

Ներկայացվել է խմբագրություն 22.02.2024 թ., տրվել է գրախոսության 22.02.2024 թ., երաշխավորվել են ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի սահմանադրական իրավունքի ամբիոնի վարիչ, ի. գ. թ., դոցենտ Վ. Այվազյանի կողմից, ընդունվել է տպագրության 15.04.2024 թ.: